

Mariusz Maciak

Miejsca święte i pielgrzymkowe w islamie sufickim i szyickim

Nurt SVD 51/1 (141), 79-95

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Miejsca święte i pielgrzymkowe w islamie sufickim i szyickim

Holy sites and pilgrimage centres in Sufism and Shiism

Mariusz Maciak

mplmac@wp.pl

Doktorant na Wydziale Teologicznym UKSW (religiologia); 1997-2002 studiował na KUL slawistykę, a następnie teologię; 2001-2002 stypendysta w Państwowym Instytucie Języka Rosyjskiego im. A. Puszkina w Moskwie. Publikował w periodykach: „Homo Dei”, „Kultura-Media-Teologia”, „Collectanea Theologica”. Kierunki zainteresowań badawczych: islam na Bliskim Wschodzie i w Azji Centralnej, fundamentalizm muzułmański, teologia religii, dialog międzyreligijny.

Po całej muzułmańskiej ziemi (*dar al-islam*) rozsięte są różne miejsca święte i pielgrzymkowe związane z ważnymi postaciami islamu, które w religii muhammadowej cieszą się wielkim uznaniem ze względu na ich zasługi dla islamu, duchowość, status społeczny czy pokrewieństwo z Prorokiem połączone z uznawaną pobożnością. Niektóre z tych miejsc powszechnie są uznawane i popularne w całym świecie muzułmańskim, inne znane są tylko w danym regionie czy kraju; jeszcze inne zaś cieszą się szacunkiem na małym terenie, lokalnie, wśród mieszkańców danej prowincji, wioski czy miasteczka.

W mityce muzułmańskiej istnieje kategoria ludzi, którzy osiągnęli stan bliskości z Bogiem, stając się Jego przyjaciółmi (*wali Allah*). Koran – podobnie jak Biblia – nazywa Abrahama przyjacielem Boga i stwierdza: „Zaprawdę, przyjaciele Boga nie będą się lękać ani nie będą się smucić” (S. 10,62). *Wali*, którego Bóg wybrał na swojego przyjaciela, jest muzułmańskim świętym. W szyizmie oficjalny tytuł *wali Allah* nosi

Imam Ali, którego imię wspominane jest przez szyitów w wyznaniu wiary (*szahada*) i wezwaniu do modlitwy (*azan*). Muzułmańska hagiologia klasyfikuje miejsca święte, wyróżniając cztery główne grupy świętych: 1) postaci biblijno-koraniczne, 2) postaci związane z wczesną historią islamu, włączając do nich towarzyszy Proroka (*sahaba*) i rodzinę Proroka, w tym Imamów szyickich (*ahl al-bajt*), 3) święci suficy i 4) święci lub/i zasłużeni dla islamu władcy i protoplaści. My skupimy się tutaj na tych najbardziej znanych i reprezentatywnych ze szczególnym uwzględnieniem regionu Azji Centralnej (Kazachstan i Uzbekistan), gdzie wspomnimy również o miejscach pielgrzymkowych związanych z lokalną tradycją Kazachów i Uzbeków. W pierwszym rzędzie musimy jednak wspomnieć o najświętszych miejscach islamu i grobie samego Proroka.

1. Miasta święte islamu: Mekka, Medyna i Jerozolima

Dla każdego wyznawcy islamu należącego do sunnizmu, sufizmu i szyizmu, miejscem najświętszym, w stronę którego kieruje swą twarz w czasie każdej modlitwy obowiązkowej jest Mekka. Pielgrzymka do Mekki stanowi jeden z pięciu „filarów” religii muhammadowej. W Mekce znajduje się Święty Meczet (*Masdzid al-Haram*) wraz z sześcienną granitową budowlą przykrytą czarnym sukniem haftowanym złotem - świątynią Al-Kabą, Domem Bożym na ziemi, zbudowanym - jak wierzą muzułmanie - przez Adama i odbudowanym przez Abrahama i jego syna Izmaela. Pielgrzymka do Mekki może przybierać dwojaką formę: pielgrzymki większej (*hadżdż*) lub mniejszej (*umra*). *Umrę* można odbyć w dowolnym czasie indywidualnie, *hadżdż* natomiast jest pielgrzymką podkreślającą jedność muzułmańskiej wspólnoty (*al-umma al-muhammadija*) i zawsze przypada w czasie dwóch pierwszych tygodni miesiąca *zu al-hidżdża*. Obowiązek odbycia pielgrzymki do Mekki ciąży na każdym muzułmaninie, któremu pozwalają na to warunki finansowe i zdrowotne. Do obrzędów pielgrzymkowych należy przystąpić w stanie czystości rytualnej (*ihram*), następnie siedmiokrotnie okrążyć świątynię, ucałować Czarny Kamień lub przynajmniej wskazać go palcem, przejść szybkim krokiem trasę pomiędzy pagórkami As-Safa i Al-Marwa (w celu upamiętnienia Hagar błąkającej się po pustyni wraz ze swoim synem Izmaelem) oraz wypowiedzieć intencję odbycia pielgrzymki. W celu odbycia *hadżdżu* pielgrzymi następnego dnia udają się do Miny i Al-Muzdalify, a następnie podążają na nocną modlitwę na wzgórzu Arafat, po czym ponownie zmierzają do Al-Muzdalify i Miny, gdzie symbolicznie kamienują szatana.

Pielgrzymkę (*hadżdż*) kończy złożenie ofiary ze zwierzęcia w Święto Ofiar. Mniejsza pielgrzymka (*umra*) jest w porównaniu do *hadżdżu* wersją okrojoną i zawiera tylko niektóre elementy pielgrzymki większej. W świadomości muzułmanów pielgrzym, który odbył *hadżdż*, jest człowiekiem, na którym w sposób szczególny spoczęło boże błogosławieństwo i nosi on tytuł *hadżdżi*. Po oficjalnym zakończeniu pielgrzymki do Mekki wielu muzułmanów korzysta z okazji, aby nawiedzić drugie święte miejsce islamu, jakim jest miasto Proroka, Medyna, gdzie znajduje się meczet z grobem Muhammada (*Masdzid an-Nabawi*)¹. Odwiedziny grobu Proroka nie stanowią elementu *hadżdżu* ani *umry*, jednakże muzułmanie przybyli na *hadżdż* zwykle odwiedzają także miasto Proroka. W Medynie znajdują się również grobowce dwóch pierwszych kalifów Abu Bakra i Omara ibn al-Chattaba oraz cmentarz Al-Baki (obecnie zdewastowany przez wahhabitów), na którym zostały pochowane żony Proroka, trzeci kalif Usman ibn Affan, imam Malik, założyciel szkoły malickickiej i wielu towarzyszy Proroka czy również niektórzy Imamowie szyicy: Hassan, wnuk Muhammada, Zejnul Abidin, Bakir i Sadik². Trzeba jednak zaznaczyć, że tradycyjna pobożność muzułmańska związana z oddawaniem czci Bogu na grobach czołowych postaci islamu jest obecnie w Arabii Saudyjskiej zabroniona przez wahhabickich „strażników ortodoksji”, a wszelkie oznaki modlitw przy grobach dławione w zarodku³. Pielgrzymi przebywający w Medynie mogli jeszcze odwiedzić Meczet Dwóch Kierunków (*Masdzid al-Kiblatajn*) zawierający dwa mihraby, czyli nisze wskazujące Jerozolimę i Mekkę, upamiętniając w ten sposób zmianę kierunku modlitwy. Wielu pielgrzymów po odbyciu *hadżdżu* udaje się do oddalonej około 10 km od Mekki jaskini Hira, znajdującej się nieopodal szczytu Góry Światła (*Dżabal an-Nur*), w której prorok Muhammad doznał swoich pierwszych objawień i gdzie nawiedził go Anioł Gabriel.

Trzecim miastem uznanym przez muzułmanów za święte jest Jerozolima (arab. *Al-Kuds*), a zwłaszcza Wzgórze Świątynne, na którym od VII wieku zostały wzniesione dwa ważne obiekty kultu muzułmańskiego: Kopała na Skale i meczet Al-Aksa upamiętniające ofiarę Abrahama i podróż nocną Muhammada, którą odbył na uskrzydłonym wierzchowcu Buraku ze „świętego miejsca” (Mekki) do „najdalszego

¹ S.H. Nasr, *Istota islamu*, tłum. K. Pachniak, Warszawa 2010, s. 120-122.

² T. Salik, *Dżanat al-Baqi*, „Al-Islam”, nr 1, 2010, s. 5.

³ Zob. D. Howden, *Hańba dla rodu Saudów: cień nad Mekką*, „Al-Islam”, nr 1, 2010, s. 6-10. Por. S. Shehabi, *Niszczenie dziedzictwa islamu w Arabii Saudyjskiej*, tamże, s. 2-4.

miejsca" (Jerozolimy)⁴. We wschodniej części Kopyły na Skale przechowywane są w relikwiarzu trzy włosy z brody Proroka.

2. Groby i mauzolea mistyków muzułmańskich

Wspomniane wyżej trzy święte miasta (Mekka, Medyna i Jerozolima) występują w Koranie i sunnie Proroka, dlatego mają charakter ogólnomuzułmański i powszechny. Nie oznacza to jednak, że są to dla muzułmanów jedyne miejsca pielgrzymkowe. W całym sunnickim i szyickim świecie muzułmańskim można znaleźć wiele lokalnych sanktuariów, mauzoleów i meczetów, do których pielgrzymują naśladowcy proroka Muhammada. Ten typ pielgrzymki (w sensie ścisłym: odwiedziny grobów) w islamie nosi nazwę *zijara*, w Afryce Północnej *mussem*, a w Indonezji – *dziarah*. Zwyczaj nawiedzania grobu Proroka w Medynie, a następnie grobów muzułmańskich męczenników (*mudzahedi-nów*) i towarzyszy Proroka, istniał w islamie już w I i II wieku *hidżry*. W tym samym czasie w Kufie, Basrze, a potem Bagdadzie pojawiły się pierwsze grupy ascetów i mistyków muzułmańskich, sufich, których uznawano za świętych i nabożnie odwiedzano ich groby po ich śmierci⁵. Uważa się, że mistyczny nurt islamu (*sufijja*, *tasawwuf*) zrodził się jako reakcja na nadmierny przerost ambicji, umiłowania bogactwa i władzy wczesnego kalifatu umajjadzkiego (661-750)⁶. Za pierwszych mistyków i promotorów sufizmu uznaje się Hasana z Basry (642-728) oraz najsłynniejszą kobietę w ruchu sufickim i poetkę Rabię al-Adawija (ok.717-801)⁷. Wśród wczesnych sufich postacią najbardziej znaną jest też Mansur al-Halladż (858-922) pochodzący z Persji, który z powodu śmiałych i być może nieostrożnych opisów swojego doświadczenia mistycznego naraził się ulemom i został zamordowany w Bagdadzie, zyskując w ten sposób w oczach potomnych aurę świętego męczennika⁸. Mimo początkowej niechęci ze strony ulemów strzegących prawowierności w islamie, sufizm rozprzestrzenił się w całym islamskim świecie: w Iraku, Syrii, Persji, Turcji, Hiszpanii, Afryce Północnej, Azji Centralnej, Indiach i Indonezji, a dzięki systematycznemu ujęciu i połączeniu

⁴ T. Ramadan, *Śladami Proroka. Lekcje z życia Muhammada*, tłum. K. Gawlicz i in., Wrocław 2011, s. 83-87.

⁵ Z. Landowski, *Sufizm*, Warszawa 2010, s. 99-100.

⁶ A. Saramowicz, *Duchowość w islamie*, „As-Salam”, nr 2, 2010, s. 11. J. Nosowski, *Traktat o sufizmie*, Warszawa 1997, s. 7.

⁷ D.L. Carmody, J.T. Carmody, *Mistycyzm w wielkich religiach świata*, tłum. E. Łukaszuk, Kraków 2011, s. 310-311. Z. Landowski, *Sufizm*, dz. cyt., s. 60-62.

⁸ D.L. Carmody, J.T. Carmody, *Mistycyzm...*, dz. cyt., s. 312.

z muzułmańskim prawem (*fiqh*) przez takich wybitnych i uczonych przedstawicieli sufizmu jak Al-Kasim al-Kuszajri (986-1072), Abu Hamid al-Ghazali (1058-1111), Ibn al-Farid (XIII w.) czy Ibn al-Arabi (1165-1240) doktryna suficka weszła na stałe do teologii i tradycji muzułmańskiej⁹. Według irańskiego teologa Seyyeda Hosseina Nasra „sufizm jest tak samo częścią ortodoksyjnego islamu, jak duchowość franciszkańska i dominikańska była w średniowieczu częścią ortodoksji katolickiej”¹⁰. W tym samym czasie (XII/XIII w. po Chrystusie) ruch suficki zaczyna organizować się wokół świętego mistrza (arab. *szajch*, po persku *pir*), tworząc liczne zakony i bractwa, precyzyjnie ustalając tzw. linię (*silsila*) przekazu bożej łaski (*baraka*) i bożego światła (*nur*), które zawsze płyną od Boga, ale ich przekazicielami są m.in., wedle nauk sufickich, Archanioł Gabriel, prorok Muhammad, Abu Bakr, Ali Ibn Abu Talib, Salman Farsi, Hazrat Imam Dżafar as-Sadik i inni wielcy sufi¹¹. Do największych bractw należą: kadirijja, czisztijja, szazilijja, nakszbandijja i kubrawijja¹². Ruch suficki w ciągu kilkunastu wieków istnienia islamu uformował poprzez swoją mistyczną drogę (*tarikę*) wielu muzułmańskich świętych, którzy będąc fakirami, po persku derwiszami (dosłownie „biedakami”, „ubogimi” w sensie duchowym), uzyskali duchową transformację upodabniającą ich – dzięki łasce bożej – do Proroka i stając się w islamie sufickim i ludowym, jak prorok Muhammad, obiektem miłości i czci¹³. Wielu świętym budowano na grobach monumentalne mauzolea, które rozsiane po całym muzułmańskim świecie przyciągają corocznie tysiące pielgrzymów, najczęściej w dzień urodzin świętego lub inny ważny dzień związany z jego życiem.

Do najbardziej znanych w całym świecie islamskim miejsc świętych sufickich należy znajdujące się w tureckiej Konji mauzoleum jednego z największych perskich sufich i poetów, Dżalala al-Dina Rumiego (1207-1273), którego syn i uczeń założył nowe bractwo mawlawijja – „wirujących derwiszy”¹⁴. Ważnym miejscem pielgrzymek

⁹ A. Saramowicz, *Duchowość w islamie*, art. cyt., s. 12. Z. Landowski, *Sufizm*, dz. cyt., s. 26-29.

¹⁰ S.H. Nasr, *Istota...*, dz. cyt., s. 81.

¹¹ Zob. A. Saramowicz, *Duchowość w islamie*, art. cyt., s. 11.

¹² Z. Landowski, *Sufizm*, dz. cyt., s. 47. D.L. Carmody, J.T. Carmody, *Mistycyzm...*, dz. cyt., s. 321. Zob. też H.A. Rasool, *W stronę serca. Przebudzenie na ścieżce sufich*, tłum. A. Saramowicz, Jaworze 2011, s. 17-22, 87-94.

¹³ S.H. Nasr, *Idee i wartości islamu*, tłum. J. Danecki, Warszawa 1988, s. 128.

¹⁴ D.L. Carmody, J.T. Carmody, *Mistycyzm...*, dz. cyt., s. 322; Z. Landowski, *Sufizm*, dz. cyt., s. 38.

jest dla wielu muzułmanów mauzoleum wspomnianego już andaluzyjskiego mistyka Ibn al-Arabiego, którego grobowiec znajduje się w Damaszku¹⁵. W mieście tym szczególną sławą cieszy się także meczet Umajjadów, gdzie w specjalnej krypcie przechowuje się głowę Jana Chrzciciela. W dzisiejszym Afganistanie znajduje się natomiast słynne w całym regionie mauzoleum Abdullaha Ansariego Chodźdży (zm. 1049), sufickiego poety, znawcy hadisów i autora komentarza do Koranu (*tafsir*), zwanego „świętym z Heratu”. Jego grobowiec należy obecnie do najważniejszego miejsca pielgrzymkowego w Afganistanie. W Bagdadzie czczony jest natomiast Abd al-Kadir al-Dżilani (1078-1166), założyciel bractwa kadirijja, autor przewodnika mistycznego dla adeptów sufizmu.

W indyjskim Adżmerze niezwykle popularnym miejscem pielgrzymkowym jest mauzoleum perskiego sufiego Chodźdży Muinndina Ciszti (1142-1230), promotora bractwa czisztijja, którego celem po otrzymaniu objawienia na pielgrzymce do Mekki była misja szerzenia sufizmu w Indiach. Do mauzoleum tego świętego pielgrzymują także, oprócz muzułmanów, chrześcijanie i hindusi z Indii i Pakistanu¹⁶. Po całym subkontynencie indyjskim rozsianych jest wiele mauzoleów i ośrodków sufickich: na przykład w Lahore znajduje się jedno z najważniejszych miejsc kultu w Pakistanie – mauzoleum Szacha Hudźwiriego (zm. ok. 1072-1079), muzułmańskiego sufickiego misjonarza Indii; w Delhi wielką sławą wśród pielgrzymów cieszy się grobowiec Hazrata Nizamuddina Auliya (zm. 1335), jednego z największych sufickich świętych w Indiach, obok którego zostali także pochowani: poeta Amir Khusro, uczeń sufiego i księżniczka mongolska Jehan Ara Begum związana z bractwem kadirijja. Do tego monumentalnego kompleksu pielgrzymkowego w każdym tygodniu udaje się tysiące muzułmanów. Pielgrzymi z Indii udają się również do meczetu Hazratbahl w Srinagarze, gdzie przechowywane są włosy z brody Proroka, jak również do meczetu Jamira w Delhi, który także może poszczycić się włosiem z brody Proroka.

Natomiast do szczególnych miejsc pielgrzymkowych w Indonezji należy miasto Demak koło Semarangu na wyspie Jawie. Pielgrzymi udający się do tego miejsca wierzą, że siedmiokrotna nabożna wizyta w tym mieście posiada tę samą wartość, co *hadżdż*. Ruch suficki rozwijał się w sposób bardzo dynamiczny także w Afryce Północnej: nie tylko w Egipcie, ale i Tunezji, Maroku, Algierii, Sudanie, Etiopii

¹⁵ Z. Landowski, *Sufizm*, dz. cyt., s. 36.

¹⁶ Tamże, s. 34-35, 166-167.

czy Senegal, gdzie wielka czią otacza się duchowych przywódców, marabutów, uznanych za owładniętych bożą łaską i charyzmatyczną mocą (*baraka*) i mających tytuł świętego (*wali*)¹⁷. Wśród ludów berberyjskich to właśnie suficycy misjonarze, a nie nauczyciele szariatu przekonali rdzenną ludność do muzułmańskiej wiary. W Tunezji miasto Kairuan, w Etiopii zaś Harar uznane zostały przez tamtejszą ludność niegdyś pozbawioną możliwości odbycia *hadżdż* ze względów ekonomicznych za czwarte święte miejsce islamu, równoważące pielgrzymkę do Mekki. Marokańczycy masowo pielgrzymują do Fezu, odwiedzając groby marabutów (głównie Mulaja Idrisa), mieszkańcy Senegalu natomiast kierują się w stronę miasta Touba, zwanego dzisiaj „Mekką Afryki”, założonego w 1886 roku przez charyzmatycznego mistrza sufickiego Ahmadu Bambę, założyciela nowego bractwa muridijja. Bamba należy do wyjątkowych sufickich świętych – wielu nazywa go „czarnym Mahatmą Gandhim”, ponieważ popierał antykolonialną walkę Senegalczyków, ale nie aprobował przemocy, przyczyniając się do odbudowania utraconej w okresie kolonializmu tożsamości kulturowej i dumy Senegalczyków i Afrykanów. Senegalczyki pielgrzymują do Touby do jego mauzoleum, czcząc go jako cudotwórcę, świętego mistyka i duchowego mistrza oraz bohatera narodowego¹⁸.

Bardzo wiele miejsc pielgrzymkowych poświęconych sufickim świętym znajduje się w Azji Centralnej, która – choć w ostatnich stuleciach marginalizowana i podbijana – za czasów Tamerlana i Timurydów stanowiła jeden z najważniejszych politycznych, kulturowych i religijnych centrów w całym muzułmańskim świecie, o czym będzie mowa w kolejnym podrozdziale naszego artykułu.

3. Wybrane mazary i mauzolea w Azji Centralnej (Kazachstan i Uzbekistan)

Muzułmański ruch pielgrzymkowy w krajach Azji Centralnej, zwłaszcza na południu Kazachstanu i w Uzbekistanie, cieszy się szczególnym naszym zainteresowaniem, dlatego pragniemy poświęcić temu zagadnieniu więcej uwagi. Cześć oddawana ważnym postaciom islamu rozwinęła się w całym regionie Azji Centralnej, co zaowocowało powstaniem mnóstwa mauzoleów, meczetów, mazarów (cmentarzy, miejsc świętych), gdzie wspomina się te postacie i odwiedza ich

¹⁷ D.L. Carmody, J.T. Carmody, *Mistycyzm...*, dz. cyt., s. 328.

¹⁸ E. Siwierska, *Islam w Senegal – pacyfista Ahmadu Bamba*, „Rocznik Muzułmański”, nr 9, 2012, s. 4-18. S.H. Nasr, *Idee...*, dz. cyt., s. 159. Z. Landowski, *Sufizm*, dz. cyt., s. 174. S.H. Nasr, *Istota...*, dz. cyt., s. 123.

rzeczywiste bądź symboliczne groby (arab. *zijara*). Największą popularnością w dzisiejszym Kazachstanie cieszy się suficki święty, kaznodzieja i poeta Ahmad Jasawi Chodźdża (1106[?]-1166). Jego mauzoleum w mieście o nazwie Turkiestan wzniesione na rozkaz Timura (Tamerlana) odwiedzają każdego roku tłumy pielgrzymów, wierząc zgodnie z lokalną tradycją, że trzykrotne odbycie pielgrzymki do tego miejsca jest równoznaczne z pielgrzymką do Mekki¹⁹. Mauzoleum Chodźdży Ahmeda Jasawiego w Turkiestanie znajdujące się w południowej części kraju to najważniejszy muzułmański ośrodek religijny w Kazachstanie. Mauzoleum-muzeum Chodźdży wraz z całym należącym do niego kompleksem zabytkowych budynków to największy obiekt sakralny Azji Centralnej. Ahmed Jasawi uważany jest za jednego z największych środkowoazjatyckich sufickich szejchów i głosicieli islamu, od którego wywodzi się sufickie bractwo jasawijja. Jasawi to również religijny poeta, autor mistycznych wierszy „Chikmety”, którego twórczość wpłynęła na świadomość i wrażliwość ludów tureckich tego regionu, tworząc nową kulturę religijną i specyfikę sufickiego islamu w tej części świata. Po śmierci świętego zaczął rozwijać się ruch pielgrzymkowy do grobu Chodźdży, a pierwsze mauzoleum nad jego mogiłą, wybudowane już w drugiej połowie XII wieku, stało się jednym z największych celów pielgrzymkowych całego świata muzułmańskiego. W latach dziewięćdziesiątych XIV wieku Timur, włączając terytoryjnie Południowego Kazachstanu do swojego imperium, wydał rozkaz wybudowania nowego znamienitego mauzoleum Jasawiego, rozbudowując kompleks budynków przeznaczonych dla jego uczniów skupionych wokół bractwa jasawijja. Do dzisiaj można obejrzeć sale modlitewne, cele przeznaczone dla duchowych uczniów świętego, członków bractwa, medresy (szkoły koraniczne), meczety, sale przeznaczone do posiłków. W głównej części mauzoleum obok sali modlitewnej i meczetu przeznaczonych do modlitwy przy grobie świętego znajduje się muzealna sala wystawowa, a w niej – zabytkowe, drogiecenne ekspozyty z czasów działalności Jasawiego i jego uczniów z wywodzącego się od niego bractwa oraz działalności Timura i późniejszych średniowiecznych chanów. W centralnej części muzeum znajduje się arcydzieło średniowiecznej sztuki brązowniczej – ogromny kocioł ozdobiony napisami z Koranu i wypowiedzią (hadisem) proroka Muhammada oraz informacjami o wykonawcy, dacie i miejscu wykonania dzieła oraz zleceniodawcy projektu, którym był sam Amir Timur. Olbrzymi

¹⁹ Z. Landowski, *Sufizm*, dz. cyt., s. 32. Zob. P. Jessa, „Przyjaciele Allaha”. *Kult muzułmańskich świętych w Azji Środkowej*, Poznań 2009, s. 15-16.

kocioł odlany z brązu jako dar od Timura z 1399 roku dla mauzoleum Jasawiego i jego bractwa waży około dwóch ton, jego wysokość wynosi 158,3 cm, szerokość – 243,4 cm i jest w stanie pomieścić 3000 litrów wody. Kocioł (*tajkazan*), dziś już tylko muzealny eksponat, w przeszłości przeznaczony był do rytualnej modlitwy członków bractwa sufickiego: skupieni wokół niego w pozycji siedzącej uczniowie suficy odśpiewywali przez wiele godzin tzw. głośny *zikr* (wspominanie Boga poprzez śpiewną modlitwę i recytację Koranu), a woda znajdująca się w kotle przeniknięta mistyczną wibracją *zikru* nabierała charakteru sakralnego („woda święcona”) i była przeznaczona dla wszystkich: całej ludności wierzącej w jej cudowne duchowe właściwości.

W obecnym czasie, w obliczu zniszczenia działalności bractwa jasawijja w epoce ZSRR i współczesnej działalności (także w Kazachstanie) wahhabitów negujących sufizm i modlitwy przy grobie świętych, prócz małego meczetu i sali modlitewnej przy grobie Jasawiego, mauzoleum ma charakter bardziej muzealny niż sakralny, choć nadal przyciąga rzesze pielgrzymów z całego kraju, sąsiednich państw i turystów z całego świata. Według danych statystycznych uzyskanych przez nas przez urzędników administrujących mauzoleum-muzeum Jasawiego w ubiegłym roku miejsce to odwiedziło około miliona osób.

W tradycji kazachskiej, zanim odwiedzi się mauzoleum Jasawiego, należy wcześniej udać się do mauzoleum Arystan-baba we wsi Szaulder w pobliżu Turkiestanu. Ponad 24-metrowy grobowiec wybudowany nad miejscem pochówku Arystan-baba (Arslan-bab - to drugi wariant jego imienia), legendarnego nauczyciela Chodźdży Ahmeda Jasawiego, znajduje się na ogromnym mazarze, w pobliżu którego, dzięki dotacjom arabskiego sponsora, wybudowano w ostatnich latach wielki nowoczesny meczet.

Odwiedzając groby muzułmańskich świętych w Południowym Kazachstanie, nie można też zapomnieć o świętym miejscu Ukasza-ata, znajdującym się około 60 km od Turkiestanu. Według lokalnej tradycji Ukasza-ata to towarzysz Proroka (sahaba), umęczony na tym terenie przez wrogów islamu. Miejscowe legendy Kazachów opowiadają o cudzie, jaki się wydarzył w momencie śmierci męczennika: odrąbana przez prześladowców jego głowa wpadła do studni z poziomym źródłem, a następnie potoczyła się aż do Arabii, do proroka Muhammada. Wedle wierzeń kazachskiej ludności woda z tejże studni ma cudowne właściwości lecznicze, a jej skuteczne wydobywanie zrzuconym na linie wiadrem świadczy o dobrej duszy pielgrzyma. I odwrotnie: wyciągnięcie ze studni pustego wiadra świadczy o braku Bożej przychylności z powodu grzeszności człowieka i potrzebie

nawrócenia. Nieopodal źródła znajduje się niewielkie mauzoleum, a w nim 21-metrowy grób legendarnego towarzysza Proroka i męczennika. Według miejscowych legendarnych ludowych przekazów długość grobu jest związana z krwią, która tryskała z ciała męczennika na odległość 21 metrów²⁰.

Stan omawianych obiektów sakralnych pozostawia wiele do życzenia: niestety czasy sowieckie odcisnęły się głębokim piętnem na podejściu do religii muzułmańskiej i obiektów sakralnych – oficjalna propaganda sowiecka uznała je za relikw przeszłości i oznaki zacofania i przesądu. Dopiero lata dziewięćdziesiąte XX wieku przyniosły diametralną zmianę w sposobie postrzegania przez władze religii i świętych miejsc, aczkolwiek trudno mówić o wielkim nakładzie środków finansowych na renowację zaniedbanych mauzoleów i mazarów. Po rozpadzie ZSRR kraje Azji Centralnej borykają się z wielkimi problemami ekonomicznymi, co negatywnie wpływa na prace renowacyjne obiektów sakralnych. Niestety, mazary sajramskich świętych, Ukasza-ata czy mauzoleum Arystan-baba potrzebują dużego nakładu prac restauracyjnych. Jedynie mauzoleum Jasawiego w Turkiestanie stanowi „oczko uwagi” obecnych władz, choć daleko mu do idealnego stanu, w jakim powinien się znajdować najważniejszy historycznie ośrodek religijny i kulturowy dzisiejszego Kazachstanu.

W Kazachstanie znajduje się również małe miasto Sajram, o którym jego mieszkańcy mówią „druga Mekka”, cytując powiedzenie: „tu świętych nie zliczysz”²¹. To niewielka osada oddalona około 10 km od centrum kazachskiego miasta o nazwie Szymkient. Miejsce to związane jest w tradycji Kazachów z wieloma świętymi, a zwłaszcza ze wspomnianym wyżej Chodźdzą Ahmedem Jasawim, jego narodzinami, dzieciństwem oraz jego rodzicami. Trzeba podkreślić, że południe Kazachstanu, a zwłaszcza okolice Szymkientu, zamieszkane jest przez uzbecką społeczność, tradycyjnie postrzeganą jako bardziej religijna i przywiązana do islamu niż Kazachowie. Kult sufickiego świętego poety, filozofa i mistyka, Chodźy Jasawiego i jego rodziny oraz jego legendarnego duchowego mistrza, Arystan-baba cieszy się ogromną popularnością w całym rejonie i przyciąga rzesze pielgrzymów z całego regionu i Rosji oraz turystów. Według tamtejszej tradycji odwiedzanie grobu Jasawiego w Turkiestanie należy rozpocząć od Sajramu i mauzoleum Arystan-baba. W centralnej części Sajramu znajduje się niewielkie mauzoleum matki Chodźy Ahmeda Jasawiego – Karaszaszana

²⁰ P. Jessa, „Przyjaciele Allaha...”, dz. cyt., s. 169-173.

²¹ Tamże, s. 15-16.

pochodzące z XIII-XIV wieku. Obecny budynek mauzoleum zbudowano w latach pięćdziesiątych XIX wieku. Na obrzeżach południowo-zachodniej części miasta napotykamy mauzoleum Ibrahima-ata, ojca Jasawiego, przebudowane w 1880 roku. Jednym z najbardziej monumentalnych zabytków Sajramu jest mauzoleum Abdul-Aziz-baba wybudowane w obecnej formie w XIX wieku i zlokalizowane w północnej części miejscowości na obszernym mazarze. Według podań Abdul-Aziz-bab żył w VIII wieku i przybył na ten teren wraz z mużułmańskimi wojskami; uważa się go za szejcha sufickiego tarikatu oraz męczennika za wiarę. Przypuszcza się, że mauzoleum nad jego mogiłą wybudowano po raz pierwszy między X a XII wiekiem, to jest w epoce panowania tureckich Karachanidów. W Sajramie można też znaleźć mauzoleum Mirali-baba, syna jednego z towarzyszy Proroka, Malika Szaha czy mauzoleum Kydyr-ata związane z tak zwanym „zielonym prorokiem”²².

Wiele centrów pielgrzymkowych znajduje się również w dzisiejszym Uzbekistanie: w Bucharze, „Mekce Azji Centralnej”, kolebce sufizmu w tym kraju, gdzie znajduje się mauzoleum Bahaudina Nakszbandiego oraz w Samarkandzie, Namanganie, Andidżanie i Margelanie²³. Samarkanda zwana była w średniowiecznych rękopisach „Perłą świata mużułmańskiego”, „Miastem świętych” i „Rzymem Wschodu”. W czasach Aleksandra Wielkiego nosiła nazwę Marakanda. Jej strategiczne położenie na Jedwabnym Szlaku łączące drogi handlowe biegnące do Chin, Indii i Persji sprawiało, że była na przestrzeni wieków łakomym kąskiem dla wielu imperiów: hellenistycznego, arabskiego, mongolskiego, tureckiego. Jednakże swą największą świetność uzyskała w XIV wieku za panowania Amira Timura (Tamerlana), który Samarkandę uczynił stolicą swojego imperium. Od tego czasu datuje się renesans kultury islamskiej w Azji Centralnej, którego główne ośrodki znajdowały się w stolicy imperium. Religia mużułmańska pojawiła się tu już w VII wieku wraz z podbojem arabskim i zakorzeniła na dobre w ciągu kolejnego stulecia. Wielką rolę w rozkrzewianiu i ugruntowaniu wiary mużułmańskiej miał żyjący w XII wieku w mieście suficki szejch Ahmad al-Hamadani, który przyczynił się do rozwoju środkowoazjatyckich tarikatów bractw nakszbandiiji i jasawijji.

Najważniejszymi mużułmańskimi obiektami sakralnymi w mieście są: mauzoleum Gur-i-Mir, w którym pochowany jest sam Tamerlan, mauzolea potomków i rodziny Timura AK-Saraj i Ruchabad,

²² Tamże, s. 124.

²³ Tamże, s. 16.

w których obecnie trwają prace renowacyjne, oraz mauzoleum Bibi Chanum, jednej z żon Timura, a szczególnie kompleks grobowców znajdujących się na ogromnym mazarze Szach-i-Zinda, powstałych w wiekach od XIV do XVI. Nazwę swą („Szah-i-Zinda” – „Podziemny Król”) kompleks ów zawdzięcza legendarnym przekazom, według których historia miasta została związana z Kusamą ibn Abbasem, krewnym proroka Muhammada. Według jednego z przekazów Kusama ibn Abbas został ścięty przez wrogów islamu w trakcie odmawiania modlitw, ale on chwyciwszy swą głowę w ręce w cudowny sposób ukrył się w podziemiach Samarkandy, gdzie żyje do dziś. Kompleks grobowców Szach-i-Zinda, prócz mauzoleum upamiętniającego wspomnianego powyżej ibn Abbasa, zawiera również szereg pomniejszych mauzoleów przeznaczonych dla kobiet Timura i jego krewnych. Do najważniejszych należy zaliczyć: grobowiec Szadi Mulk, córki starszej siostry Timura oraz mauzoleum Szirin-bek-aga poświęcony młodszej siostrze Amira Timura. Kompleks Szach-i-Zinda był, co prawda, w latach 90. XX wieku odrestaurowywany, niemniej jednak wiele z prawie 40 obiektów wymaga gruntownego odnowienia kopuł i ścian. W sąsiedztwie mazaru Szach-i-Zinda znajduje się jeszcze jeden bardzo ważny obiekt sakralny związany z miejscowymi legendami – meczet Hazrat-Hyżr poświęcony popularnemu bohaterowi opowieści sufickich „zielonemu prorokowi”, który w tym miejscu miał się objawić, wskazując przyszłą lokalizację pod budowę meczetu. Na obrzeżach Samarkandy znajduje się mauzoleum Chodźdży Daniara utożsamianego z biblijnym prorokiem Danielem²⁴. Przypuszcza się, że fragment jego relikwii (prawa ręka) został przywieziony przez Timura z irańskiej Suzy, gdzie znajduje się właściwy grób proroka, aby podnieść znaczenie Samarkandy jako głównego religijnego ośrodka imperium. Według innych hipotez kult proroka Daniela w Samarkandzie jest starszy i został przyniesiony na te tereny przez społeczności żydowskie lub chrześcijańskie. Współczesne mauzoleum z sześcioma kopułami (obecnie zachowało się pięć kopuł) zostało wybudowane na początku XX wieku przez samarkandzkich mistrzów, na czele których stał Mahmud Aksakał. Wewnątrz mauzoleum znajduje się 18-metrowa mogiła Chodźy Daniara. W pobliżu Samarkandy znajduje się również miejsce poświęcone jednemu z najbardziej zasłużonych dla islamu ludzi, Imamowi Al-Buchariemu, zmarłemu w 870 roku w miejscowości Chartang. Jest on autorem najważniejszego zbioru hadisów (wypowiedzi proroka Muhammada), które zebrał, podróżując po całym

²⁴ Tamże, s. 124 i 144.

świecie muzułmańskim i analizując ponad 600 tysięcy domniemyanych wypowiedzi Proroka. W XVI wieku nad mogiłą Imama Al-Buchariego wzniesiono niewielkie mauzoleum z meczetem. Jednakże po upadku ZSRR nowe władze Uzbekistanu podjęły decyzje o wzniesieniu nowoczesnego kompleksu budynków z grobowcem, meczetem i muzeum na ruinach starych obiektów sakralnych.

Kolejne niezwykle istotne miejsce, które stanowi cel pielgrzymek w Azji Centralnej, to Bucharą, oddalona o 260 km na zachód od Samarkandy. Bucharą to miasto wielu monumentalnych medres i meczetów powstałych w okresie panowania Timurydów. Jednakże najbardziej odwiedzanymi miejscami sakralnymi miasta są: mauzoleum Samanidów z IX-X wieku o kształcie sześcianu z półkulistymi kopułami oraz charakterystyczną konstrukcją ścian z cegieł ułożonych na przemian poziomo i pionowo tworzących wrażenie plecionej siatki (najstarszy obiekt tego typu w Azji Centralnej); niewielkie i trochę zaniedbane symboliczne mauzoleum upamiętniające Ajuba (biblijnego Hioba), wybudowane w miejsce starej budowli w XIV wieku i wielokrotnie przebudowywane aż do XIX wieku oraz mauzoleum muzułmańskiego uczonego i sufickiego szejcha Seifa ad-Dina Bohariego (zmarłego w 1261 roku) pochodzące z końca XIII wieku i rozbudowane w XIV wieku.

Na obrzeżach miasta (12 km od centrum miasta) znajduje się jeden z najważniejszych dla całego Uzbekistanu i regionu kompleks budynków sakralnych poświęcony sufickiemu świętemu szejchowi Baha-ad-Dinowi Nakszbandowi (zmarłemu w 1389 roku), twórcy tarikatu bractwa nakszbandija. Kompleks budowli powstawał w ciągu pięciu stuleci, a jego centralną częścią jest dziedziniec, gdzie znajduje się grobowiec świętego. Do dziedzińca przylegają meczety z XIX wieku, a w pobliżu znajduje się nekropolis z grobowcami szejbanidzkich władców oraz chanaka z pomieszczeniami przeznaczonymi dla uczniów szejcha, członków bractwa. Od wielkiego kompleksu została poprowadzona aleja do znajdującego się kilkaset metrów dalej grobowca matki Nakszbanda, Bibi Orify. Jej grób jest również celem pielgrzymów, a szczególnie kobiet. Obok mazaru, na którym mieści się grób matki świętego, wybudowano niewielki meczet. Kilka kilometrów od miasta znajduje się natomiast grobowiec innego *pira* (świętego), nauczyciela Nakszbanda, Hazrata Sajjida Amira Kulola²⁵.

²⁵ A.W. Arapov, *Historical monuments of Uzbekistan*, Tashkent 2013, s. 48-70.

4. Sanktuaria Imamów szyickich

W islamie szyickim wyjątkowym szacunkiem i czcią otacza się proroka Muhammada i Imamów należących do jego rodziny (*ahl al bajt*). Szyici wierzą, że po śmierci Proroka sukcesję po nim przejął pierwszy Imam Ali Ibn Abu Talib, a następnie jego synowie Hassan i Husajn. Termin *Imam* (świadomie pisany wielką literą) posiada w szyizmie głębsze niż w sunnizmie, mistyczne znaczenie i oznacza powiernika głęboko duchowych nauk. Dla wyznawców szyizmu Imam Ali jest tym, który nosi w sobie światło Muhammada (*an-nur al-muhammadi*) i jest, podobnie jak prorocy, doskonały i nieomylny. Podobną duchową naturę posiadają kolejni Imamowie szyicy, a ich zadaniem jest, jak pisze Seyyed Hossein Nasr, inicjowanie wspólnoty w mistyczne znaczenie muzułmańskich nauk. W rozumieniu szyickim Imamowie należący do rodu Proroka są z upoważnienia Boga i Muhammada pośrednikami i przekazicielami łaski bożej i światła boskiego objawienia²⁶. Pielgrzymowanie do sanktuariów szyickich, gdzie znajdują się grobowce Imamów, przynosi wedle przekonań szyitów wiele duchowych owoców, ponieważ modlitwa w tych świętych miejscach otwiera pielgrzymów na światło i łaskę bożą obecne w życiu Imamów. Większość mauzoleów szyickich znajduje się na terenie dzisiejszego Iraku i Iranu. Szyici z całego świata pielgrzymują do grobu Husajna, wnuka Proroka i trzeciego Imama, w Karbali (Irak), do grobu Imama Alego w Nadżafie (Irak), do grobu siódmego i dziewiątego Imama w bagdadzkim meczecie Al-Kazimijja (Irak) czy też do kairskiego meczetu Husajna, gdzie przechowuje się jego głowę, ściętą w bitwie pod Karbalą. Wyznawcy „islam Imama Alego” pielgrzymują również do sanktuarium-grobowca Fatimy Bint Musy al-Kazima, córki siódmego Imama, w irańskim Kumie, do grobu dziesiątego i jedenastego Imama i miejsca „zniknięcia” dwunastego imama w Samarze nad Tygrysem (Irak), do grobu Zej nab, siostry Imama Husajna oraz jego córki Sajjidy Rukajji w Damaszku, jak też do sanktuariów potomków Imamów, na przykład do sanktuarium Szaha Abd al-Azima w Rej (prowincja Teheranu), gdzie spoczywają liczni święci pochodzący od Imamów czy do mauzoleum Szaha Nimata Allaha Wali, założyciela szyickiego bractwa sufickiego w mieście Mahan. Miliony pielgrzymów z Iranu, Iraku, Indii, Afganistanu, Pakistanu i Turcji corocznie przybywa do grobu ósmego Imama Rezy w irańskim Meszhedzie²⁷. Muzułmanie, którzy odby-

²⁶ S.H. Nasr, *Istota...*, dz. cyt., s. 65. Zob. tenże, *Idee...*, dz. cyt., s. 157-158.

²⁷ T. Salik, *Święte miasto Qum*, „Al-Islam”, nr 1, 2006, s. 3-4. Z. Landowski, *Sufizm*, dz. cyt., s. 263-264. S.H. Nasr, *Idee...*, dz. cyt., s. 159. A. Krasnowolska,

li pielgrzymkę do „świętego dziedzińca Imama Rezy”, w Meszhedzie noszą – analogicznie do *hadżdżi* – tytuł *meszheddi*. Istnieją w Iranie także inne pomniejsze miejsca pielgrzymkowe, miejsca cudów i objawień świętych, jak również sanktuaria wspólne dla muzułmanów, chrześcijan i żydów, na przykład w mieście Szusz (Suza), gdzie znajduje się sanktuarium proroka Daniela.

Na szczególną uwagę zasługują również chrześcijańskie sanktuaria maryjne znajdujące się w krajach o większości muzułmańskiej, na przykład w Libanie, gdzie pielgrzymi muzułmańscy wspólnie z chrześcijanami udają się do sanktuarium Matki Bożej Pani Libanu w Harissie, oddając cześć Maryi jako świętej matce proroka Jezusa (*Isa*).

Zakończenie

W ciągu ostatnich dwóch stuleci islam suficki znajdował się wielokrotnie pod ostrzałem muzułmańskich modernistów zafascynowanych cywilizacją Zachodu i jego sekularyzmem bądź ideologią marksistowską. Również skrajnie purytańscy zwolennicy fundamentalizmu i reformizmu religijnego, jakimi są wahhabici-salafici, odżegnują się od klasycznego islamu i jego wielowiekowego duchowego i intelektualnego rozwoju, głosząc hasła powrotu do praktyki muzułmańskiej z czasów pierwszego stulecia po hidżrze. Nurt ten odrzuca podstawowe założenia sufizmu czy szyizmu, interpretując fundamenty religii muhammadowej w sobie właściwy sposób. I choć wpływy wahhabickie są obecnie silne w społeczności muzułmańskiej, zwłaszcza na Półwyspie Arabskim, to jednak tradycje sufickie i szyickie (oraz związane z nimi ruch pielgrzymkowy) są ciągle żywe i kontynuowane²⁸. Również dzisiaj – mimo sprzeciwów nurtów wahhabickich lub modernistycznych – można odnotować ciągły rozwój sufizmu na niektórych obszarach świata islamskiego, zwłaszcza w Afryce Północnej i Indiach, co sprzyja także tendencjom rozwojowym we współczesnym muzułmańskim ruchu pielgrzymkowym.

Święte miasta Wschodu – Maszhad, www.tolerancja.pl/?swiete-miasta-wschodu-maszhad,189 [dostęp: 10.06.2013].

²⁸ D.L. Carmody, J.T. Carmody, *Mistycyzm...*, dz. cyt., s. 330.

MARIUSZ MACIAK

Miejsca święte i pielgrzymkowe w islamie sufickim i szyickim**Streszczenie**

Artykuł prezentuje panoramę najważniejszych i najbardziej reprezentatywnych miejsc świętych i pielgrzymkowych muzułmańskiego świata ze szczególnym uwzględnieniem ruchu pielgrzymkowego w dwóch krajach Azji Centralnej (Kazachstan i Uzbekistan). W pierwszym rzędzie omówiony został rytuał obowiązkowej pielgrzymki (*hadżdż*) do najświętszych miejsc islamu w Mekce oraz odwiedziny (*zijara*) grobu Proroka w Medynie i świętego miasta Jerozolimy. W klasycznym islamie sunnickim związanym z nurtem sufickim oraz w islamie szyickim istnieje bardzo dużo miejsc sakralnych odwiedzanych przez pielgrzymujących muzułmanów i związanych z postaciami świętymi lub zasłużonymi dla religii muzułmańskiej. Muzułmańscy święci uważani są w sufizmie za „przyjaciół Boga” (*wali Allah*), podobnie jak w szyizmie – Imam Ali i pozostali Imamowie szyicy. Na grobach wielu znanych muzułmańskich świętych zostały wybudowane wspinałe mauzolea i sanktuaria. Do najbardziej znanych mauzoleów w islamie sunnickim związanym z sufizmem należą: mauzoleum Rumiego w Konji, Ibn al-Arabiego w Damaszku, Kadira al-Dżilaniego w Bagdadzie, Hazrata Nizamuddina Auliya w Delhi, Ahmadu Bamby w Toubie (Senegal), Ahmada Jasawiego Chodżdży w Turkieście (Kazachstan), Baha-ad-Dina Nakszbanda nieopodal Buchary (Uzbekistan), w islamie szyickim natomiast – sanktuarium Imama Alego w Nadżafie, Imama Husajna w Karbali (Irak) czy Imama Rezy w Meszhedzie (Iran).

Autor artykułu podkreśla rozwój muzułmańskiego ruchu pielgrzymkowego do grobów świętych mimo związanych z nurtem salaficko-wahhabickim tendencji reformatorskich negujących wyżej omówione zjawisko pielgrzymowania.

Słowa kluczowe: *hadżdż*, *zijara*, *wali Allah*, *sufi*, *Rumi*, *Jasawi*, *Nakszband*, *Karbala*.

MARIUSZ MACIAK

Holy sites and pilgrimage centres in Sufism and Shiism**Abstract**

The author of the article presents some of the most important Muslim holy sites and pilgrimage centres, with a focus on Kazakhstan and Uzbekistan in Central Asia. He starts with the description of the obligatory pilgrimage (*hajj*) to the most sacred sites of Islam in Mecca, visit to the grave (*zijara*) of the Prophet in Medina and the holy city of Jerusalem. Many Muslims pilgrim to numerous holy places of the classical Sunni Islam and related Sufism, as well as Shiism, to venerate their saints or remarkable historic figures. Both Sufists and Shias call their saints "friends of God" (*wali Allah*), like Imam Ali and other imams. Their graves are marked with magnificent mausoleums and shrines. The most famous Sunni and Sufist mausolea are the Shrine of Rumi in Konya, the Tomb of Ibn al-Arabi in Damascus, the Shrine of Qadir al-Jilani in Baghdad, the Mausoleum of Hazrad Nizamuddin Auliya in Delhi, the Tomb of Ahmadou Bamba in Touba (Senegal), the Mausoleum of Ahmed Yasawi Khoja in Turkestan (Kazakhstan) and the Mausoleum of Baha-ud-Din Naqshband near Bukhara (Uzbekistan). For the Shia Muslims there are the Imam Ali Holy Shrine in Najaf, the Shrine of Imam Husayn in Karbala (Iraq) and the Imam Reza Shrine in Mashhad (Iran).

The author points to the growing popularity of travelling to the graves of the Muslim saints despite its criticism by the reformers from the Salafi and Wahhabi quarters.

Keywords: hajj, zijara, wali Allah, sufi, Rumi, Yasawi, Naqshband, Karbala.